

В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, кандыдаты філалагічных навук, дацэнты
Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

ДЗЕЯСЛОВЫ РУХУ ЯК КЛЮЧ ДА РАЗУМЕННЯ ІДЭІ АПОВЕСЦІ ВАСІЛЯ БЫКАВА “СОТНІКАЎ”

Уводзіны. Адна з праблем, якую спарадзіў час, у якім мы жывём, заключаецца ў тым, што чалавек аддае на чытанне усё менш і менш часу. Большасць чытае толькі для таго, каб атрымаць інфармацыю (SMS, анатацыі артыкулаў на сайтах, шпаргалкі, кароткі змест мастацкіх твораў). Аднак, як паказваюць даследаванні, чым больш чалавек чытае, тым лепш ён разважае ў межах пастаўленых праблем, тым лепш успрымае цэлае і выяўляе ўзаемасувязі з’яў і супярэчнасці паміж імі, адэкватней ацэньвае сітуацыю, хутчэй знаходзіць правільнае рашэнне, мае большы аб’ём памяці і актыўнае творчае ўяўленне, лепш валодае маўленнем. Адпаведна ўзрастае роля, якую адыгрываюць урокі літаратуры ў фарміраванні асобы, станаўленні яе светапогляду, інтэлектуальным, эмацыянальным і духоўным развіцці. Менавіта настаўнік мовы і літаратуры павінен далучыць вучня да інтэлектуальнай працы з тэкстам, навучыць цаніць каштоўнасць мастацкага слова.

Праграмай па беларускай літаратуры прадугледжана знаёмства вучняў агульнаадукацыйных устаноў з дастаткова вялікай колькасцю мастацкіх твораў самых розных жанраў. Успрыманне літаратурнага твора вучнямі – гэта складаны творчы працэс, абумоўлены жыццёвым, эстэтычным, чытацкім і эмацыянальным вопытам чытача. Настаўнік літаратуры падчас арганізацыі адукацыйнага працэсу павінен не толькі ўлічваць характар вучнёўскага ўспрымання, але і імкнуцца актыўна ўздзейнічаць на яго, выкарыстоўваючы для гэтага аптымальныя варыянты аналізу мастацкага твора. Аналіз мастацкага тэксту павінен быць скіраваны на рашэння шэрагу задач, сярод якіх і задача навучыць чытача будаваць свой уласны вобраз, выпрацоўваць навык цэласнага ўспрымання мастацтва [1, с. 103]. У кожным канкрэтным выпадку прырода мастацкага тэксту падказвае шлях яго аналізу, што ў сваю чаргу абумоўлівае выбар кампанента, на якім акцэнтаваць увагу на ўроку. Традыцыйнымі сталі такія шляхі аналізу мастацкага твора, як павобразны, кампазіцыйны, “шляхам за аўтарам”, скрыты, аглядавы, праблемна-тэматычны, шлях свабоднага аналізу, камбінаваны [2, с. 84]. На жаль, як паказвае практыка, вельмі рэдка ў цэнтры ўвагі на ўроках літаратуры знаходзіцца слова, у той час, як менавіта аналіз словаўжывання (шлях ад слова да ідэі) можа дапамагчы пранікнуць у ідэйны змест твора пры дэфіцыце часу на ўроку.

Асноўная частка. У адпаведнасці з патрабаваннямі праграмы, за адну вучэбную гадзіну, адведзеную на працу з аповесцю Васіля Быкава “Сотнікаў”, неабходна усвядоміць праблематыку твора, акцэнтаваць увагу на праблемах “Чалавек перад знішчальнай сілай бесчалавечых абставін” і “Здрадніцтва дзеля захавання свайго жыцця”, прааналізаваць вобразы Сотнікава і Рыбака ў творы, іх глыбокі псіхалагізм, адзначыць уменне Сотнікава змагацца да канца ў любых абставінах; падкрэсліць вернасць перакананням, трагічны фінал героя, абмеркаваць выбар Рыбака, яго духоўную смерць, разгледзець персанажаў другога плана: мужнасць адных (стараста, Дзёмчыха, Бася) і здрадніцтва другіх (Партноў, Стась Гаманюк, Будзіла), выявіць мастацкую дасканаласць твора, прааналізаваць яго сюжэт і кампазіцыю, выявіць ролю мастацкай дэталі і пейзажу ў абмалёўцы герояў і падзей [3, с. 111].

На нашу думку, вырашыць пастаўленыя задачы можна праз аналіз ужывання ў аповесці дзеясловаў руху. Пачаткам такой працы можа стаць папярэдзальнае дамашняе заданне – знайсці адпаведныя дзеясловы ў тэксце аповесці.

Так, ужо ў першым сказе выкарыстаны дзеяслоў **ісці**: *Яны ішлі праз лес глухой, замеценай снегам дарогай, на якой не было ні чалавечага следу, ні каляіны, ні нават знаку ад капыта ці полаза* [4, с. 2]. Знаходзячыся ў адной з моцных пазіцый тэксту, гэты дзеяслоў задае танальнасць і накірунак аналізу ўсёй аповесці. **Ісці** – стылістычна нейтральная лексема, якая выступае дамінантай усяго сінанімічнага рада – ‘перамяшчацца, перасоўвацца ў прасторы’. Акрамя таго, нельга не звярнуць увагі і на дзейнік – ужыванне займенніка **яны**, з аднаго боку, падкрэслівае сумеснасць дзеяння герояў, з другога, – інтрыгуе чытача, скіроўвае на пошук адказу на пытанне *Хто яны, героі аповесці? Якія яны?*

Найбольшая частотнасць ужывання дзеясловаў руху прыходзіцца на першыя (1-8) і апошнія (17-19) раздзелы твора. Характар выкарыстаных дзеясловаў дазваляе супрацьпаставіць галоўных дзеючых асоб аповесці – Рыбака і Сотнікава.

Аналіз дзеясловаў руху, ужытых аўтарам у пачатку аповесці, параўнанне іх значэння, дазволіць вучням (самастойна ці з дапамогай настаўніка) прыйсці да высновы, што гэтыя дзеясловы дастаткова выразна характарызуюць герояў, падтрымліваючы тое першае ўражанне, якое складваецца ў чытача пра Рыбака і Сотнікава.

Рыбак наперадзе рупна шастаў ботамі ў снезе; увесь час ён нецярпліва імкнуўся наперад, і Сотнікаў адставаў [4, с. 12]; *Рыбак далёка выскачыў наперад і доўга шыбаваў па касагоры...* [4, с. 14]; *Рыбак даволі ўпэўнена крочыў наперадзе, трымаючыся бліжэй да лесу* [4, с. 16]; *Рыбак зморана шпарыў па шырокай спіне пагорка, пакутна цямячы, што галоўнае цяпер - абдэгчыся як мага далей* [4, с. 39]. Дзеясловы, ужытыя аўтарам, перадаюць хаду дужага, здоровага, упэўненага ў сабе чалавека, якім і падаецца напачатку Рыбак:

шаптаць – ‘рухаючы чым-небудзь, шапамцець’, *шыбаваць* – ‘хутка, жвава, імкліва рухацца, ісці’, *кročыць* – ‘ісці цвёрда і шырока ступаючы’, *шпарыць* – ‘рабіць што-небудзь з асобай сілай, энергіяй, імпэтам і пад.’ Сілу і ўпэўненасць Рыбака падкрэсліваюць і прыслоўі, якія спалучаюцца з адзначанымі дзеясловамі, – *ругна*, *упэўнена*, *хутка*, *спорна*, *шпарка*.

Іншая карціна ствараецца пры апісанні Сотнікава: *Каторы ўжо раз Рыбак азірнуўся і збавіў кроку – Сотнікаў ледзь прыкметна варушыўся ззаду ў лясным сутонні* [4, с. 6]; *Рыбак не гукнуў яго і не падагнаў, толькі, прыцінаючы ў душы нецярпенне, хвілін пяць глядзеў, як той прыстала шкандыбае на снезе ў сваіх тоўстых стаптаных бурках* [4, с. 6]; *Рыбак спыніўся, азірнуўся на Сотнікава, які зноў далекавата адстаў і знямогла гробся ў суцёмку* [4, с. 37]; *...Сотнікаў няўклюдна застыргікаў, і яны памалу папляліся па снежным полі ў ноч* [4, с. 51]. Дзеясловы *варушыцца*, *шкандыбаць* ‘накульгваючы, ісці; чыкільгаць’, *грэбіцца* ‘імкнуцца куды-небудзь, пераадольваючы цяжкасці’, *застыргікаць* і прыслоўі *знямогла*, *няўклюдна* перадаюць хаду стомленага, слабага, хворага чалавека.

Пошук адказу на пытанне, чаму аўтар так часта ўжывае дзеясловы руху, падштурхне да аналізу сюжэта і кампазіцыі твора: дзеянне першай часткі аповесці адбываецца ў *дарозе*. Героі брыдуць ноччу па дарозе, каб знайсці правіянт для партызанскага атрада. Цікавы матэрыял для назірання дае аналіз апісання гэтай дарогі. Спачатку на ёй “*не было ні чалавечага следу, ні каляіны, ні нават знаку ад капыта ці лаза*” [4, с. 2]. Далей на ёй з’яўляюцца сляды: *Далей яны ўдвух так і ішлі дарогай па гэтых слядах, немітусліва роўных, упэўнена нетаропкіх* [4, с. 7].

Героям перашкаджаюць абставіны: хутар, на які яны ішлі, спалены, даводзіцца рызыкаваць і ісці ў вёску да старасты, паколькі заданне нельга не выканаць. Тое, што задача, якую неабходна рашыць героям, ускладняецца, падкрэслівае і змена дзеясловаў руху, ужытых у дачыненні да абодвух герояў: на першых старонках аповесці пісьменнік выкарыстоўвае нейтральны дзеяслоў *ісці*, а далей, каб падкрэсліць стомленасць герояў, выбірае іншыя словы: *Вельмі памалу яны набрылі да дарогі, якую Рыбак яшчэ здалёк трывожліва азіраў у змроку – ці не накажуцца дзе людзі* [4, с. 54]; *Пакуль яны дастыргікалі да ляска, развіднела яшчэ болей* [4, с. 55]; *Яны дашкандыбалі да могілак, і ніхто ім не папаўся насустрэч – мабыць, вёска яшчэ толькі прачыналася* [4, с. 55].

Варта засяродзіць увагу вучняў і на тым, што слова *дарога* ўжываецца ў аповесці не толькі ў прамым значэнні: *Дагэтуль яму шанцавала. Пакуль на яго дарозе не апынуўся Сотнікаў* [4, с. 81]. Дарога, якую неабходна прайсці героям аповесці, – гэта яшчэ і жыццёвая дарога, па якой нейкі час героям наканавана ісці разам, але якая няўможна развядзе іх у розныя бакі, паколькі ў кожнага з іх свой шлях, свой лёс, абумоўлены характарам і ўчынкам (аналіз сюжэта і асноўных падзей дазволіць спыніцца на ключавых момантах у духоўным станаўленні герояў). Праз ідэю дарогі як асноўнага ідэйнага стрыжня аповесці можна акцэнтаваць увагу і на прыём рэтраспекцыі, якім часта карыстаецца В. Быкаў, у тым ліку і ў гэтай аповесці.

Другі цэнтр супрацьпастаўлення Сотнікава і Рыбака знаходзім у апошніх раздзелах аповесці. Як і ў першым выпадку, яго можна выявіць праз параўнанне дзеясловаў руху: *Люта пакутуючы ад болю ў назе, Сотнікаў ледзьве плёўся за ўсімі, стараючыся не надта апірацца на чужую цяпер і агідную яму Рыбакову руку. З усяе сілы ён намагаўся ісці сам* [4, с. 134]. Дзеяслоў *плесціся* ‘павольна ісці, ледзь перастаўляючы ногі’ апісвае фізічна слабага чалавека, аднак сіла духу героя не зломлена, што праяўляецца ў тым, што ён намагаецца ісці *сам*. У сваю чаргу, *Рыбак бяздумна ступіў у такт з іншымі, і, калі б не пустыя рукі, якія невядома куды было дзець, можна было б падумаць, што ён зноў у атрадзе, сярод сваіх* [4, с. 143]; *У бязладным цягучым одуме, ад якога блыталася, цёмла свядомасць, Рыбак датупаў з калонай да знаёмых варот паліцыі* [4, с. 144]. Замест упэўненай хады – бяздумны крок у такт з іншымі, дзеяслоў *датупаў* падкрэслівае бязволле, бяссілле таго, хто падпарадкаваўся знешняй сіле, якая ўжо не адпусціць з палону.

Матыў безвыходнасці лёсу Рыбака падкрэсліваецца ўжываннем дзвюх метафар, якія цесна звязаны з ідэяй руху, дарогі: *Сапраўды, фашызм – машына, якая здрагавала сваімі калясмі паўсвету і бадай усю Эўропу, хіба можна ўвесь час бегчы ёй напярэймы і размахваць голымі рукамі?* [4, с. 107]; *Толькі цяпер з вoза не скочыш. Цяпер Рыбак прывязаны да яго нябачнай вяроўкай і, каб не развязаўся, узяты яшчэ пад варту* [4, с. 120].

Падводзячы вынік назіранням, можна яшчэ раз акцэнтаваць увагу на вобразе дарогі, намалюваць схематычна шлях Сотнікава і Рыбака, згадаць іншых персанажаў аповесці і вызначыць, які шлях выбіраюць яны, паразважаць, чаму свой фільм паводле аповесці Васіля Быкава “Сотнікаў” рэжысёр Ларыса Шапіцька назвала “Узыходжанне”.

Заклучэнне. Аналіз моўнага матэрыялу, ужывання асобных слоў можа дапамагчы зразумець мастацкі твор. Пры гэтым ажна, што неабавязкова праводзіць поўны лінгвістычны аналіз тэксту, дастаткова знайсці тую моўную адзінку, якая стане ключом для ўспрымання задумы аўтара. Не будзем забываць, што адна з задач, якую закліканы вырашаць настаўнік мовы і літаратуры, гэта – гэта далучэнне вучняў да каштоўнасцей мастацтва слова, удасканальванне эстэтычнага густу, садзейнічанне паглыбленаму ўспрыманню мастацкага тэксту.

Спіс цытаваных крыніц

1. Богданова, О.Ю. Теория и методика обучения литературе: учеб. для студентов пед. вузов / О.Ю.Богданова, С.А.Леонов, В.Ф.Чертов; под ред. О.Ю.Богдановой. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 400 с.

2. Рущая, А.В. Методыка выкладання беларускай літаратуры: вучэб. дапам. /А.В.Рущая, М.У.Грынько. – Мінск: Изд-во Гревцова, 2010. – 184 с.
3. Беларуская літаратура. V-XI класы: вучэбная праграма для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовай навучання. – Мінск: НМУ “Нацыянальны інстытут адукацыі”, 2010. – 127 с.
4. Быкаў, В. Сотнікаў / В.Быкаў // Збор твораў. У 6 т. Т. 2. Аповесці. – Мінск: Маст. літ., 1992. – С. 5-146.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ЗАЯЎКА ЎДЗЕЛЬНІКА

II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі
“Спецыяліст XXI стагоддзя: псіхалага-педагагічная культура і прафесійная
кампетэнтнасць”
27-28 лістапада 2013 г.

Азарка Вольга Уладзіміраўна (Азарко Ольга Владимировна)
Васілеўская Алена Станіславаўна (Василевская Елена Станиславовна)

Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”
220019 г. Мінск, вул. Скрыпнікава, д. 35, кв. 22
+375-29-753-71-33 (Васілеўская А.С.)
Alena08@tut.by

Дзеясловы руху як ключ да разумення ідэі аповесці Всіля Быкава “Сотнікаў”
8. Слова ў мастацкім тэксце як аб’ект філалогіі і методыкі

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ